

Бул макала акыркы жылдары Казакстандын мамлекеттик мекемелери тарабынан кирилл алфавитинде басылган гезит тексттеринин басылмаларына негизделген.

Эта статья приводятся по изданиям текстов газет с транслитерацией на кириллицу выпущенными в последние годы в Казахстане государственными институтами.

2013 “КАЗАК”

14 сентиабр

Ішкі Русиядан ауып келген мұжық қазақ жеріне қара ағаштай қаптады. Бұларды неге келді деп өкпелеуге болмайды. Басы артық жерге ақсүйектер мен байлар ие болып, қатын-баланың күн көруі қиынға айналып, бұзауын арқандап бағатын болса пәлен жерде жақсы жер бар деп қорыса, мұжық сияқты қазақ та аумас па еді. Мұның шет жағасын Жиделі-Байсынға көшіп жүрген қарауылдар көрсетіп тұр емес пе. Ал бұлай болса қазақ жеріме келдің деп мұжықпен араз болмайды екен, бірақ бұл кезде мұжықтың қазаққа қылып тұрған дұшпандығы, жері жылдан-жылға артып бара жатыр. Қит етсе жанжал, төбелес, байлап тастау, хатта кісі өлтіру. Мұндай оқиғалар қазақ пен мұжық араласқан жерде тым-ақ көбейіп барады. Міні, біздің басқармаға жаңада келген бір хатта Ақтөбе уезінен Досмұхамед Қожабай баласы жазады:

«Өткен ауғустың 28-нші күні түс мезгілінде Жусалински деген мұжық қаласының 5 орысы жоғалған екі атын іздеп Аралтөбе болысына қараған Қазымұхаммед деген кісінің ауылына келіп, атымызды сендер алдыңдар деп екі кісісін ұстап алып кетті. Сол күні кешке екі жүздей орыс жиналып қару-жарақпен, манағы ұстап әкеткен екі қазақты арбаға отырғызып, күндізгі келген ауылға сау ете түсті. Сол арада арбадағы екі қазақтың бірін түсіріп мылтықпен атып өлтірді, бірі қашып үйге кіріп кетті. Мұны көріп сол елдің ауылнайы Жүніс Қарабалаұғлы мойнына ызнағын салып орыстарға қарсы шыққанда орыстар ауылнайды да, ауылнайдың қорасындағы інісін де мылтықпен атып салды, екеуі де сол арада жан берді. Өлтірген үш кісіден басқа 7 кісіні атып жаралап кетті, төртеуі өлім халінде жатыр. Бұл іс туралы прокурор һәм докторға хабар беріліп, осы күні тексеру болып жатыр».

Бұл қалай арзан қан! Мұжықтың екі мәстегі жоғалады, кім ұрлағаны белгісіз, оның үшін сен қазақсың, сенен басқа һешкім алмайды деп ел шауып, кісілерін шегірткедей қырады. «Қазақ»-тың өткен нөміріндегі Семей уезі Сейтен елінің қазағын мұжықтар қалай өлтіргенін оқушылар әлі ұмытпаған шығар. Сонда мұжықтар айтыпты ғой: «Қазақ өлтіргенге не жаза болушы еді» – деп.

18-нші нөмір «Қазақ»-та Ақтөбе уезі Теректі болысында дәл осындай оқиға болғаны жазылып еді, оның қысқа мағынасы мынау: Жәнібек деген елге көршілес Бозтубенски деген мұжық қаласының бір аты жоғалса, мұны сендер ұрладың деп жүздей орыс ауылды қамап алып, жанжалдасып жылқышыны алып кеткен. Орыстар қару-жарақ асынып, сайланып келген соң, һешкім қарсылық қыла алмаған. Бала-шаға, қатын-қалаш үрейі ұшып далаға қашып, көп әбігер болған. Жоғалған ат сатып алған ат екен, аяғынан қашып бара жатқанда қазына зауытындағы полковниктің кісілері ұстап мағлұм қылған соң ғана орыстар ашуын басыпты.

Ат аяғынан табылып, қандай жақсы болған! Егер табылмаса, тоңмойын хахол Аралтөбе мен Сейтен елінің қазақтарына қылғанын қылмай ма?

Мұжықтың қазаққа істеп тұрған зорлық-тарына қарағанда патшаға бағынбаған, законға мойынсынбаған жұрт секілді: не нәрсенің бәрін қол іспен бітіреді, қазақты ел екен демейді. Егер соңғы 5-6 жылдың ішінде мұжықтың қазаққа заңсыз қылған зорлықтарын жинаушы болса бір кітап болуында шүбә жоқ. Көзім көрген оқиғалардан бір-екеуін жазайын. 1906 һәм 1907-нші жылдар Зайсаннан көшкен елмен Алтай тауына екі жаз жайлауға шықтым. Үш болыс ел (Қара Ертіс, Қалжыр, Кендірлік) Ертістен өтіп, Алтайдың тауына асады. Бұл екі арада үш мұжық қаласы бар. Алдыдан Алтайға асып шығатын Дерелі дейтін жалғыз асу бар, сондықтан көшкен ел амалсыз мұжық қалалары арқылы қара жолмен асады. Мұны біліп алған мұжық дәл жолдың үстін суғалап шықпаса да егін салған болып, үш болыс қазақтан егінімді басасың, пішенімді жапырасың деп сылтау қылып мал басына, шаңырақ есебіне 30-40 тиыннан ақша алады. 1906-ншы жылы жаздыгүні ел әлгідей жайлауға көшіп бара жатқанда қазақ пен орыстың арасына тілмаш болып сөйлестім. Амал жоқ, қазақтар сұрағанын беріп көшті. Ертеңіне қалың елден малдары жоқ болып, 5-6 ауыл еру қылған. Түстен кейін үдере көшейін десе мұжықтар тағы да ақша сұрайды, бермесең көшірмейміз деп. Өңкей тіл білмейтін қазақтар дағдарып ілгергі елмен кеткен маған шауып келді. Кешегі ақша берген орыстарың бәле қылып бүгін де ақша сұрап жатыр деп. Мен бұлармен бірге орыстың қаласына келіп сөйлестім,

мұжықтар шуылдап сөз бермейді. Қазақтарға қолдан берген қорлықтан, жолдан алған зорлығы артық, көше беріңдер дедім. Малды ауылдар еді, айқай-қиқу, ың-жың болып қоралы қой, қосты жылқы көшпен араласып тауға тырмысып асып жатыр. Орыс жоқ. Күн батты, қас қарайды. Бір мезгілде ағаштың арасынан мылтық, сойыл асынған 40-50 орыс шыға қаптады. Қазекенде үрей қалмай, атқа қамшы басып тауға қарай жөнелді. Мұжықтар келді де мені ұстап қаласына алып келді, «қазақтарға ақыл үйретіп, ақша бергізбей көшірген сен» – деп каталашкасына жапты да тастады. Ертеңіне менен һешнәрсе өнбейтінін көрген соң босатып қоя берді.

1907-нші жылы май айында тағы да Алтай тауының ішіндегі Ақжайлау деген жайлауына* Қара Ертіс елі көшіп келсе, 70-80 мұжық келіп ұлығтан алған рұқсаты жоқ, шатыр тігіп, һәр жерге егін салып тастапты. Қазақтар ғадетінше жайлауына келіп қона бастайды, мал кетеді бытырап. Мұжықтар егінге жақындаған малды шетінен мылтықпен атқылай бастайды. Мұның қалай деп алдынан қазақтар шықса бір төртуыл жігітті атып өлтіреді.

Былтыр Қарқаралы уезінен ушител Имам Әлімбеков маған жазған бір хатында айтады: «Көрші мұжықтары жоғалған малымызды тауып бер деп ағайындарын ұстап әкетіп, қаласына апарып неше түрлі ретпен қинаған. Табанына темір қыздырып басқан, екі аяғына жоғары көтеріп асқан, ... үрпіне шөп жүгірткен».

Тағы да былтыр Паулодар уезі һәм болы- сының үш қазағын (мұның бірі Жұма- ғожа Әтіұғлы деген ауылнай) қасын- дағы көрші мұжықтар «жоғалған атымызды сендер ұрладыңдар, ұрламасаң да ұрладық деп айтыңдар» деп ұрып-соғып, қорқытып, өтірік мойындарына алғызған. Бұл үшеуін абақтыға әкеліп жапқаннан кейін мұжықтың қысымынан абақты кең көрініп есін жинап, жараларын докторға көрсетіп, арыз беріп ақтығына көз жеткізіп шығып кетті.

Осы нөмірде Зайсаннан жазған мұғалім Хафиз Сәрсекеевтің хаты бойынша, мұжықтар Қара Ертіс елінің тағы да бір қазағын қалай һәм не үшін өлтіргені басылып отыр.

Тере берсе мұндай істер толып жатыр. Мұжықтың қазаққа қылып отырған қиянаттары көп, бұларға тоқтау қылған кісі кем, ретті, жолмен олардың законсыз істерін көрсеткен қазақ та жоқ. Осы кезде орыстан тек мал жоғалса қазақтан көреді. Келеді де қол іс қылады.

1910-ншы жылдан бері мал ұрлығының жазасын ауыр қылып (3-4 жылға шейін арестанстки рота) хүкімет закон шығарды. Анық айғағы болса, белгілеп сол ұрының өзін сотқа берсін. Закон бойынша малын алсын да, жазасын тартқызсын.

Мұжықтың қазақтан көбірек дәндеп тұрған бір іс – егінімді жедің деп мал айдап алу. Бұл туралы да мұжықтың дегені болады. 5-6 сомдық егінге зиян келсе, 50-60 жылқы иә сиыр байлауда болады. Көп жерлерде жеріне түспей, тек жақын келген малдарды қаласына айдап алатын үйреніс бар. Қазақ барып малын сұрайды, орыс бермейді, сонан жанжал шығады. Қазақтың орысқа қарсылық қылар шама жоқ, ақырында тоқтының өлімінен де оңай қазақ өледі. Егінге мал түскен болса, екі жағынан панетой барып дұрыстықпен сөйлесіп, егінді көріп кесім қылса, бермеймін деген қазақ тентек, өлшеуден артық аламын деген орыстікі теріс емес пе? Екі жағы келісе алмаса протокол жазып, жоғарғы ұлығқа арыз беріп законмен іздеу керек, қолмен алу жол емес.

Һәр жердің мұжықпен аралас қазақтары егер көршілерімен тату бола алмай жо- ғарыда айтылғандай зорлық-зомбылық көретін болса ұлығтарға білдіріп, қазақты мұжықтың жерінен құтқарып, тоқтау салуын тілеу керек. Мұжық орынсыз ақша төлетсе, қазақ үй басына 40-50 тиыннан бөліп салады да, көппен көрген ұлы той, бұл қанша шығын деп азсынып жүре береді. Мұның түбі үлкен шығын екенін қайдан білсін. Егер қазақ жылына үй басына балаларын оқытуға 40-50 тиын ақша жұмсаса, біраз жылдың ішінде қазақта оқымаған жан қалмас еді. Қазақ тегін оқыған болса, қазіргідей басқаларға құл болып отырмас еді. 40-50 тиынның аз-көбін осынан байқауға болады.

Орыс пен қазақ көрші жұрт болған заманда араларына мұндай дұшпандық кіруі жақсы емес. Көрші елдер тату болса екі жағына да пайдалы. Мұжықтар қазаққа қылып тұрған бұл қиянатын тоқтатпаса екі халықтың арасы ашылып, қан дұшпаны болып кетуі ықтимал. Қазақтың мұжықтан көріп отыр- ған зорлығы, нақақтан төгілген қаны көпке шейін жүрегіне шер болып байланып ұмы- тылар ма.

Мұның хүкімет те, жұрт та ескеретін жұмыс.

М.Д.